

ԱԳԱՊԻ ՆԱՍԻՊԵԱՆ

Պատմական գիտություններու դոկտոր

1915 ԵՒ ԱՆԳԼԻԱՑԻ ՀԱՅԱՍՏԷՐՆԵՐԸ

Որքան տարիները կ'անցնին Քասներորդ դարու առաջին ցեղասպանությունէն, Թուրքիա այնքան աւելի կ'ուրանայ իր գործած ոճիրը: Քաղաքական եւ տնտեսական նշկատումներով ոչ Ամերիկայի Միացեալ Նահանգները եւ ոչ ալ Եւրոհրդային Միութիւնը ցարդ պաշտօնապէս ճանչցած են 1915—1920-ի Եղեռնը: Թրքական կառավարութիւնը, թուրք պատմաբաններ եւ իրենց արքանեակները կը համարձակին մոյնիսկ յայտարարել թէ «ցեղասպանութիւն չծրագրուեցաւ կամ չհրահանգուեցաւ Օսմանեան կառավարութեան կողմէ եւ ցեղասպանութիւն չգործադրուեցաւ»: Թէ՛ ջարդերու պատմությունները մեծ մասամբ հնարուած են հայ ազգայնական առաջնորդներու կողմէ Փարիզի եւ Լոնտոնի մէջ Համաշխարհային Ա. Պատերազմի ընթացքին եւ տարածուած Անգլիական գաղտնի սպասարկութեան կողմէ. թէ 1915-ին Կայսրութեան հիսսիս-արեւելքը ապրող հայեր ապստամբեցան Օսմանեան կառավարութեան դէմ, որ պարզապէս տեղափոխեց հայերը պատերազմական գօտիէն դէպի կալսրութեան միւս մասերը¹:

Դժբախտաբար այսօր այս տեսակի խեղաթիւրումներով ընցուն աւելի մեծ թիւով գիրքեր կան Արեւմտեան գրադարաններուն մէջ Հայկական հարցին մասին, քան ճշմարտութիւնը բացայայտող ուսումնասիրություններ: Այս լուսին տակ որքան մեծ նշանակութիւն ունի այս գիտածողովը կազմակերպուած Մայր Հայրենիքին մէջ

Հայաստանի Գիտություններու Ակադեմիային կողմէ: Թուրքիան 1915-ի ցեղասպանութիւնը կ'ուրանայ գործածելով պետական իր բոլոր միջոցները: Ատեն է, հետեւաբար, որ Հայրենիքի եւ Սփիւքի գործակցութեամբ մէջտեղ գայ Հայկական Դատի հետապնդման համահայկական Մարմին մը, որ կազմակերպուած կերպով եւ կեդրոնացած ճիգով աշխատի ճշմարտութիւնը բացայայտել մեր մոր սերունդին եւ աշխարհի հանրային կարծիքին համար:

Ցեղասպանութիւնը ոճիր մըն է մարդկության դէմ: Այսօր, շատ հակիրճ կերպով կը փափաքիմ ներկայացնել Անգլիացի մարդասէրներու—կարգ մը մտաւորականներու եւ եկեղեցականներու մտածումները մեր Եղեռնին մասին եւ իրենց կազմակերպություններուն գործունէությունները: Թուրքեր միշտ ալ քաղաքական նկատումներ վերագրած են Դաշնակիցներու այն ատենուան պետական անձներուն հակաթուրք արտայայտութեանց: Կ'արժէ ուրեմն գիտնալ թէ մարդասէրներ, որոնք նուազագոյն չափով քաղաքական ճնշումներու ենթարկուած պէտք է ըլլան, ինչպէ՛ս տեսած են այդ օրերու դէպքերը: Ի՞նչ սկզբնաղբիւրներ կան մատուցողներու արխիւներուն մէջ:

Օրինակի համար, Ռեւոլյու Տէյլիտարնի՝ Անկիլիքան եկեղեցիի պետ Գէորգիւրյանի Արքեպիսկոպոսին անձնական թուղթերուն մէջ բազմաթիւ նամակներ կան որոնք

լիովին կը հերքեն թրքական այն պատճառաբանությունը թէ 1915-ի տեղահանությունները եւ ջարդերը զինուորական միջոցառումներ էին ձեռնարկուած պատերազմի ընթացքին հայ ժողովուրդին աշակէս կոչուած «դաւաճանութեան» առաջք ստնելու համար: Պատերազմը պատճառը չէր 1915-ի ցեղասպանութեան: Արեւմտահայաստանի ամայացումը ընկերային, տնտեսական եւ քաղաքական պատճառներու վրայ հիմնուած եւ Երիտասարդ Թուրքերուն կողմէ նպատակադրուած որոշումի մը գործադրութիւնն էր՝ ստեղծելու միատարր ընկերութիւն մը կայսրութեան սրբտիւն, կեդրոնական մասին վրայ, ուր հայ ժողովուրդին համար տեղ չկար: 1910-ին արդէն Անգլիոյ Դեսպանը գրեր էր թէ Երիտասարդ Թուրքերու քաղաքականութիւնը «ոչ-թուրք տարրերը թրքական սանդի մը մէջ ծնծել էր»²:

Երբ Թուրքիոյ տնտեսական քայքայումը փնտրելու վրայ աւելցաւ Պաքստանէան պատերազմներու նուաստացումը եւ Թուրքիա ստիպուած ընդունեց 8 փետրուար, 1914-ի հայկական Բարեկրօնգումներու ծրագիրը, մթնոլորտը հայերու նկատմամբ աստելութեամբ թունաւորուեցաւ:

1913-ի դեկտեմբեր 10-ին, Գէնթըրպըրիի Արքեպիսկոպոսը, հիմնուելով իր ստացած շատ մը ամսակներուն վրայ, Անգլիոյ Արտաքին Գործերու նախարարին գրեց թէ Թուրքիոյ Հայերը իրենք զիրենք վտանգի մէջ կը գտային, թէ սպառնական ամսակներ դրկուէր էին Ազգային Պատուիրակութեան նախագահ Պողոս Նուպարին եւ Հայոց Պատրիարքին: Արքեպիսկոպոսը ներկայեց նաեւ հետեւեալ խտկանաշարական արարքերով ինքն իր արդարեւ թրքական ամսակէ մը՝ գրումս Պոլսոյ մէջ ապրող հայ բժիշկի մը կողմէ:

«Թրքական թերթերը միաձայնութեամբ կը յայտարարեն թէ իրենք պիտի չընդունին Երրորդական հակողութիւն եւ այլն. եւ կը սպառնան թէ Թուրքիոյ մէջի բոլոր հայերը եթէ 6 մեծ պետութիւնները համարձակին ճնշում քանցեցնել թրքական կառավարութեան վրայ»³:

Վերոյիշեալ վկայութիւնները կը փաստեն թրքական թշնամութիւն մը հայերու նկատմամբ 1914-էն առաջ եւ մեծ չափով կը հերքեն թրքական շինծու պատճառաբանությունները հայ ժողովուրդի դաւաճանութեան նկատմամբ:

Անգլիոյ մէջ հայ ժողովուրդին ճակատագրով հետաքրքրուող մարդասէրներու պատճառները թերեւս իրարմէ տարբեր էին, բայց յաճախ իրարու յարակցումս: Ոմանք, Ազատական աւանդութեամբ, Ե-

րոպան եւ մասնաւորաբար Անգլիան քաղաքական պատասխանատու կը նկատէին հայ ժողովուրդին դժբախտութեան համար Պերիսի Դաշնագիրէն վերջ: Մտաւորականներ եւ պատմաբաններ կը ցաւէին որ Արեւմտեան Ասիոյ ամէնէն հին քաղաքակրթութեան ազգերէն մէկը կը տառապէր: Քուէքքըներու մօտ աւանդութիւն մըն էր չարչարուած համայնքներուն օգնել: Իսկ Անկիլիան եւ միւս եկեղեցիներու պաշտօնեաները կը հիմնային քաղաքական կորովին վրայ երկրի մը որ առաջին քրիստոնէայ պետութիւնը եղեր էր եւ որ դարերու Մահմետական տիրապետութեան տակ, մերժեր էր իր հաւատքը ուրանալ:

Այս մարդասէրներուն եւ իրենց պատկանած խմբակցութեանց թողութիւնը, մտերմօրէն գրումս ամսակները կը վկայեն թէ բոլորն ալ համոզուած էին որ 1915-ի դէպքերը ծրագրուած եւ գործադրուած ցեղասպանութիւն էին:

Այս մարդասէրներուն ամէնէն ականատին էր Լորտ Մէյնս Պրայս, մեծ մտաւորականը, քաղաքագէտը եւ լեռնագնացը, որ չափազանց մօտէն կը ճանչնար հայերը: 1876-ին ան մագլցեր էր Արարատի գագաթը եւ իր տպատրոպութիւնները գրեր «Անդրկովկաս եւ Արարատ» գիրքին մէջ: Ան միշտ հիացող մը մնաց հայերու ուշիմութեան, աշխատասիրութեան եւ տոկունութեան:

Պրայս առաջինն էր որ Անգլիական Խորհրդարանին մէջ Անգլիոյ եւ համաշխարհային հանրային կարծիքին նկատողութեան ընթաց 1915-ի «սարսափելի ջարդեր»-ը: Ամբողջական պատասխանատւութեամբ եւ հեղինակութեամբ իր դիրքին որպէս նախագահ Բրիտանական Ազգայնական եւ որպէս նախկին պետական նախարար, Դեսպան Միացեալ Նահանգներու եւ որպէս քաղաքացիական օրէնսգիտութեան ուսուցչական Օքսֆորտի համալսարանին մէջ, անձ մը որուն վստահելիութիւնը միջազգային կշիռ ունէր, Պրայս Հոկտեմբերին յայտարարեց թէ համաձայն իր ստացած տեղեկութիւններուն 1915-ի մայիսէն մինչեւ հոկտեմբեր 800 000 հայեր թնաջնջուէր էին եւ ասիկա հաւանական թիւ մըն էր որովհետեւ գործադրուած աւարքը եղած էր «աւելցած բացարձակապէս կանխամտածուած եւ համակարգուած (սխտեմատիկ)»⁴:

Չանագան առաջնահերթ աղբիւրներէ, մանաւանդ Ամերիկացի միսիոնարներէն ստացած իր տեղեկութիւնները հաւաքելով, Լորտ Պրայս, օգնութեամբ Օքսֆորտին պատմաբան Արնոլտ Թոմպսի եւ թերեւս

քաղաքներում Անգլիական կառավարության, 1913-ին խմբագրեց վաերագրական գիրք մը **Օսմանեան Կապրութեան մէջ Վերաբերումը Հայերու Ակառմամբ 1915—1916-ին**, որ, ինչպէս ինք ըսած է, «Վաերական արձանագրութիւն մըն» է 1915-ի պատահարներուն «պատմական ճշմարտութեան ի խնդիր»:

Նօրը եւ Հարլըս Պաքսթըն եղբայրները, մտաւարկաւ, մարդասիրութեամբ տոգորուած հայաւերներ էին, որոնք կը ճանչնային հայերը շատ մօտէն: 1913-ին երկու եղբայրները միասին զացեր էին թէ Թըրքահայաստան եւ թէ Ռուսահայաստան ուսումնասիրելու հայերու պայմանները: Հայերու ուրիշ մէկ ջատագովն էր օրիորդ Էմիլի Ռոպինսըն: Ան Հայաստանի մասին իմացեր էր իր հօրմէն, մէկը Լոնտոնի Ազատական **Տէլի Կիւզ** թերթին խմբագիրներէն: Խստաբարոյ անձ մը, օրիորդ Ռոպինսըն կը պնդէր թէ գիտնայ ոճիրի մը մասին եւ մասնակից ըլլալ զայն ծածկելու ինքնին ոճիր մըն էր:

Անգլիոյ մէջ 1915—1920-ի շրջանին ամենէն գործօն եւ ազդեցիկ քաղաքական խմբակը Բրիտանական Հայաստան Կոմիտէն էր, բաղկացած շարք մը Անգլիացի երեսփոխաններէ եւ մտաւորականներէ: Ատենապետն էր մարդասիրութեամբ եւ հայաասիրութեամբ տոգորուած Ընտրքըն Ռիլերմա: Բրիտանական Հայաստան Կոմիտէն Հայաստանով հետաքրքրուող եւ հայ դատին մօտիկուած ընտրեալ խմբակ մըն էր: Ան ընդհանրապէս չաշխատեցաւ ըլլալ զանգուածային մարմին մը եւ չկազմակերպեց զանգուածային ցոյցեր: Բայց ջանաց տեսակցութիւններով, յուշագիրներով, յօդուածներով եւ Անգլիական Խորհրդարանին մէջ յայտարարութիւններով ազդեցութիւն բանեցնելով քաղաքական վարկ ունեցող ազդեցիկ անձնատրութիւններուն վրայ:

Քաղաքական ճնշումի այս կազմակերպութենէն զատ կային նաեւ քարեախրական, մպատամատոյց կազմակերպութիւններ, որոնց մպատակն էր օգնել թըրքանակ կեղեքումներու եւ անգթութեանց հայ գոհներուն: «Քուէյքըրներու Կրօնական Ընկերութեան Հայկական Բաժինը» 1881-էն սկսեալ բժշկական խնամք, կրթութիւն եւ ձեռագործի ուսուցում հայթաթեր էր Պոլսոյ մէջ եւ 1922-էն վերջ՝ Գորֆուի մէջ: Իր տարեկան տեղեկագիրները, Պոլիսէն դրկուած, ունին պատմական արժէք: Օրինակի համար 1915-ին գրուած ձերբակալութեանը մասին «Երեւելի հայերու, որոնցմէ ոմանք կախաղան հանուած էին քա-

ղաքին մէջ, ուրիշներ աքսորուած եւ սպաննուած ճամբան»: 1919-ի Մայիսին Անն Հարիս Պոլիսէն գրեր էր «անգթութեան ահաւոր հեղեղին» մասին որ տեղացի հայ ազգին վրայ: 1919-ին օրիորդ Պըրճես, դարձեալ Պոլիսէն, գրեր էր թէ Անգլիոյ մէջ մարդիկ պէտք է գիտնային թէ կիներու, մանուկներու եւ ծերերու վրայ գործուած ոճիրները, չափազանց սարսափելի կարագրուելու համար, «ցաւալիօրէն ճիշդ» էին: Որբուկներէն ոմանք, գեղեցիկները, փրկուեր էին մահէն, հաւաքուեր եւ տարուեր մահմետական տուններու մէջ: Բայց հասարակ դէմքով մանուկները եմթարկուեր էին ամենէն ցաւալի տեսակէն դաժան մահուան:

Քարեախրական կազմակերպութիւններուն բոլորն ալ տարիներու ընթացքին իրենց զնահատելի բաժինը բերեր էին հայկական գաւառներու մէջի թշուառութիւնը ամոքելու: Սակայն մինչեւ 1915 մեծամասնութիւնը հայ ժողովուրդին ապրեր էր իր հողերուն վրայ եւ դրկուած մպատոյց օգնել էր վերականգնելու հայերու ստերուած օճախները: Ինչ որ եզակիօրէն դաժան էր 1915-ի ջարդերուն եւ տարագրութեանց պարագահին ալ էր որ ամբողջ Բնիկ հայ ժողովուրդը արմատախիլ եղաւ իր պարսկեական հողերէն եւ շարտուեցաւ հովերուն եւ աւազներուն:

Գոյութիւն ունեցող մպատամատոյց կազմակերպութիւնները հնարատրութիւնը չունէին յաղթահարելու այս հսկայական գործը: Հետեաքար անհրաժեշտութիւնը զգացուեցաւ հիմնելու Համա-Անգլիական կազմակերպութիւն մը՝ «Հայ Գաղթականներու (Լոնտոնի Քաղաքապետին) Ֆոնտը» 1915-ի հոկտեմբերին, երբ իմացուեցաւ թըրքահայաստանի յուրերուն «սարսափելի» էութիւնը: Բացման հանդիսութեան խօսք առին Լորտ Պրայս, կարտիսալ Պօնն եւ Լոնտոնի Քաղաքապետը որ դիմեց երկրի քաղաքացիներու քարեախրութեան որովհետեւ ներկայինը հաւանաքար «մեծագոյն ջարդն էր որեւէ երկրի մէջ կամ որեւէ ցեղի որ երբեքիցէ արձանագրուած ըլլար»: Ֆոնտը շուտով ունեցաւ 5000 կանոնաւոր մօտիկաւորներ եւ Գրասենեակ մը:

Ֆոնտին սերտօրէն եւ գործօն կերպով օգնեցին շատ մը եկեղեցականներ: Անկիւքան եկեղեցիի պետ Գեմթըրպըրիի Արքեպիսկոպոսը Հայերու եւ քրիստոնէայ Ասորիներու ջարդերը թըրքական կապրութեան մէջ կարագրեց որպէս ոճիր մը, որ իր «տարողութեամբ եւ սարսափով» հաւանաքար մնանը չունէր աշխարհի պատ-

մույթեան մէջ: Ծառ մը եկեղեցիներու մէջ հանգանակութիւններ կազմակերպուեցան ինչպէս, 1916-ի Փետրուար 6-ին, որ ամբողջ երկրին մէջ նկատուեցաւ «Հայաստանի Կիրակի»⁹:

1916-ին երբ Ռուսական բանակները Թուրքիա մտան եւ գրաւեցին Էրզրումն ու Մուշը, գաղթականներէն ոմանք սկսան վերադառնալ: Հայ Գաղթականներու (Լոնտոնի Քաղաքապետին) ֆոնտը դրկեց թժշկական դարմանում կազմակերպող խումբ մը, որ նախ այցելեց Հայկական որբանոցները Պաքոյի մէջ եւ Թիֆլիս: Խումբին անդամներուն ժօրն Լոյտ Հօգքիսի անձնական նամակները, մտերմօրէն գրուած իր կնոջ եւ եղբօր, կու տան վաւերական եւ սրտաճանկի պատկերը հայ գաղթական մանուկներուն որոնք «կատարելապէս համըր» դարձած էին սարսափի ազդեցութեան տակ: Թիֆլիսի մէջ մանկանոցը կը ներկայացնէր «ամենատխուր» տեսարանը¹⁰:

Հայկական Եղեռնին նոյնպէս անդրադարձած են ժամանակակից պատմաբաններ, որոնցմէ պիտի յիշեմ մտածումները միայն Ժ. Փ. Կուզի եւ Հարըլտ Թէմփրիի, այնպիսի կշիռ ունեցող պատմաբաններ, որոնց վստահեցաւ Անգլիոյ Արտաքին Գործոց նախարարութիւնը՝ խմբագրութիւնը «Անգլիական վաւերաթուղթեր պատերազմի ծագումի մասի 1898—1914» գործին՝ 11 հատորներով: Հանրային հաւաքոյթի մը ընթացքին Կուզ հայերուն 1915-ի պատահարները կոչեց պատմութեան արդի կամ թերեւս ուէ ժամանակաշրջանի «մեծագոյն տառապանքները»¹¹: Իսկ Հարըլտ Թէմփրիի, ուսուցչապետ Գէմպրի-նի եւ 1933—34 թուականներուն նախագահ Միջազգային Պատմագիտական Համագումարին, Հայկական հարցին անդրադարձաւ իր եւ Ա. Կրանթի «Երոպա 19-րդ եւ 20-րդ դարերուն 1789—1932» գիրքին մէջ:

Իր ուժեղ անհատականութեամբ եւ պատմական վաւերաթուղթեր արժեւորելու գրեթէ անգերազանցելի փորձառութեամբ, Թէմփրիի որոշապէս պիտի չընկրկէր իր վճիռը տալու Հայկական հարցին նկատմամբ: Ազգայնական թուրքերուն վրայ դրաւ ան մեղադրանքը այնպիսի ջարդերու եւ անգոյթութիւններու «որոնց նմանը վաւերական ակնատեսներ ասկէ առաջ երբեք պատմած չէին»: Էնվեր-Բեմալի փորձը «բնաշնչելու» ամբողջ ազգ մը ոճիր մըն էր «բացարձակապէս աննախադէպ պատմութեան մէջ»¹²:

Իրենց խիղճին հաւատարիմ եղող մարդասէրներու եւ մտատրականներու այս

վկայութիւնները կը փաստեն թէ 1915—1920-ի ջարդերու եւ տեղահանութիւններու պատմութիւնները ոչ չափազանցութիւններ են ոչ ալ հնարուած Դաշնակիցներու կողմէ քաղաքական նկատումներով: Այս միջոցառումներու նպատակն էր «մաքրագործումը» ցեղին, բառ մը երեք անգամ գործածուած մէկ էջի վրայ ժամանակակից Ուիլսթըն Չրչիլի կողմէ¹³, կամ ամալացունը Արեւմտահայաստանին, որուն անդրադարձաւ Արտաքին Գործերու Նախարար Լորտ Գըրզըն Լօզանի մէջ, երբ շեշտակի հարցոց Իսթթ Ինթօնիի՝ թէ Փոքր Ասիոյ Հայ բնակիչները «իրենց զիրենք» սպաններ էին թէ կամաւոր կերպով փախէր: Ինչո՞ւ հարկը հազարաւոր հայեր հիմա փախստական էին աշխարհի բոլոր երկիրներուն մէջ¹⁴:

Չափազանց շատ են Հայկական ցեղասպանութեան ակնատեսներու եւ ժամանակակիցներու սարսափի վկայութիւնները: Այսօր, 75 տարիներ վերջ ամէնէն սարսափելի թերեւս այն է, զոր Ռէնոլդ Տէյլիտարն, Գէնթըրպրիի Արքեպիսկոպոսը մարգարեացումով մը գրած է, իր հաւաքածոյին մէջ տակաւին գոյութիւն ունեցող շատ թանկագին թողոյթի մը վրայ: Կը թուի թէ ան ճօթեր առած էր կարեւոր եղոյթի մը համար զոր պիտի ընէր Լորտերու Պալատին մէջ: Նախադասութիւն մը Արքեպիսկոպոսի ճօթերէն կը կարդացուի:

«Իմ վախս այն է որ պատմութիւնը այս սարսափներուն եւ ՄԵՐ ԽՈՍՏՈՒՄՆԵՐԸ կրնան մոռցուիլ համաձայնութեան մէջ»:

Յատկանշական է որ «մեր խոստումները» բառերը ընդգծուած են երկու անգամ¹⁵:

Արդարեւ, հակառակ հայասէրներու բռնորդ ջանքերուն, պատերազմէ վերջ արդարութիւն չտրուեցաւ հայ ժողովուրդին: Դաշնակիցները, դժբախտաբար, բայց բնականաբար, առաջնորդուեցան միայն իրենց նեղ ազգայնական շահերէն: Մոտորսի Զինադադարով, կնքուած 1918-ի Հոկտեմբերին՝ ջախջախուած Թուրքիոյ եւ յարթական Դաշնակիցներուն, բայց մասնաւորաբար Անգլիոյ միջեւ, ոչ միայն Հայկական Նահանգները ձգուեցան թըրքական իշխանութեան տակ, այլ նաեւ գէնքերու եւ բանակներու զինաթափում մը չպարտադրուեցաւ հոն: Գաղթական հայեր երբեք չկրցան վերադառնալ իրենց հօրենական օճախները:

Զինադադարը բռն կերպով քննադատուեցաւ հայասէրներուն կողմէ: Լորտ Պրայս դատաւարուեց զայն որպէս «խոշոր սխալ մը... որուն պայմանները գրուեց

էին քիչ մտածումով եւ առանց կանխատեսութեան» այնպիսի առեւ մը երբ Թուրքիան «Դաշնակիցներու գոյթին եկթակայ էր»: Ու վշտացած անցնուց. «Թուրքերուն շնորհիւ աւանդութիւն մնալու դրութիւնն է... որ զիրենք հակամետ կ'ընէ անձնատուր ըստ իրենց հին վայրագութեան»¹⁶: Զինադաշարին ձախողութիւնն էր որ յետագային կարելի դարձուց Քեմալական յարձակումը Երեւանի Հանրապետութեան վրայ 1920-ի աշնան, մինչդէռ 1918-ին թուրքերը, ըստ «ընդհանուր վկայութեան» գաղութներու նման հլու էին, Ասի. Զէյմալըզ, Հարպըրտ կրթութեամբ զաւակը Գանատացի Միսիօնարի մը, որ գրեթէ իր ամբողջ կեանքը Թուրքիոյ մէջ անցուցած էր, գրեց Պոլիսէն¹⁷:

Հակառակ պատերազմի ընթացքին Թուրքահայաստանի ազատագրումին նկատմամբ Անգլիոյ եւ Դաշնակիցներուն ըրած բազմապիսի խոստումներուն Սերի Դաշինքը թուրքի կտոր մը միայն մնաց, իսկ Լոզանի Դաշնագիրը «Հայաստան» բառն իսկ չունեցաւ: Անգլիա հրապուրուեցաւ Միջազգեութեան վերջինին ունեցած քարիւղին, բամբակի դաշտերուն եւ Պարսից ծոցին վրայ իր ունեցած ռազմական դիրքին համար: Բայց ըստ Անգլիայի հայաւերներուն, այս տեսակի բնական առանելութիւններ եւ բնական հարստութիւններ չկային Հայաստանի մէջ¹⁸: Զուգահեռ մաս բնակչութեան խոշոր թիւ որ Մեծ Պետութիւններուն համար կը նշանակէր շուկայ: Անգլիոյ Աշխատաւորական Կուսակցութեան Միջազգային Հարցերու Խորհրդաւոր Մարմինը, մեծ մասամբ բաղկացած մտաւորականներէ, 1919 նոյեմբերին ցաւով պիտի մարգարէանար թէ անհաւանա-

կան էր որ ռեւէ Մեծ Պետութիւն Հայաստանի վրայ հովանաւորութիւն մը (մէնտէյթ) ընդունէր, որովհետեւ ատիկա պիտի ըլլար «պարտաւորեցնող բեռ մը եւ ոչ շահաւոր»¹⁹:

Էմբլի Ռոպինսըն նոյնիսկ իր ստողութիւնը կորսնցուց, դառնացած որ Դաշնակիցները ամէն բան կ'ընէին տնտեսական գիշումներ ապահովելու համար, փոխանակ իրագործելու Թուրքահայաստանը ազատագրելու իրենց խոստումները: Ան ցաւով գրեց թէ ծովակալ Գոյալի Զեպորը եւ իր Ամերիկեան ընկերութիւնը կարգադրութիւններ կ'ընէին երկաթուղաշինքն օգտագործելու եւ հանքահորեր փորելու «Հայերու սեփականութեան վրայ»: Ուրեմն թուրքերը Դաշնակիցներուն կողմէ արտօնուէր էին տարագրելու եւ սպաննելու հալերը եւ յետոյ ալ անոնց սեփականութեան վրայ իրաւունքներ ծախելու Ամերիկացիներուն²⁰:

Անգլիացի հայաւերներուն արխիւները ցոյց կուտան թէ ժողովուրդներու մէջ մարդաւերներ եւ քրիստոնէական կրնան գրողուիլ բայց մարդաւեր եւ քրիստոնէայ պետութիւն կամ մարդասիրական եւ քրիստոնէական բաղաքականութիւն գոյութիւն չունին:

Միւս կողմէ, այս արխիւները ցոյց կուտան նաեւ, թէ հակառակ պատերազմին վերջ իրենց զգացած դառն յուսախաբութեանց, Անգլիացի հայաւերները ունեցան ուրախութիւնը, Հարպըրտ Թէմպլըի բառերով, որ ցեղասպանութեան դաշին նպատակը ձախողած էր «զերմարդկային հաստատաւորութեանը շնորհիւ հայ ժողովուրդին»²¹:

ՆՈԹԵՐ

1. Setting the Record Straight on Armenian Propaganda Against Turkey, Publ. of Assembly of Turkish-American Associations (Washington, D. C., 1982), pp. 4—8. «A Message to Members of the European Parliament...» in *The Guardian*, 16 July, 1987, p. 9.

2. British Documents on the Origins of the War 1898—1914 (BDOW), IX, I, p. 207, Lowther to Grey, 6 Sept. 1910.

3. Davidson Papers, Box on Armenia, Archb. of Canterb. to Grey, copy, 10 Dec. 1913.

4. Hansaru, 5th Ser. 1915, XIX, cols. 774, 1001.

5. Parliamentary Papers, 1916, XXXIII, The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire 1915—1916, pp. XVI, XXI.

6. Ararat (London), vol. I, No. 2 (Aug. 1913), pp. 40—42.

7. Religious Soc. of Friends, 033.3 Friends Armenian Mission Reports for 1915, 1918—1919. Friend of Armenia, New Ser. No. 73 (June, 1919), p. 9.

8. See Akaby Nassibian Britain and the Armenian Question 1915—1923 (1984), p. 63.

9. Ibid., p. 64.

10. Hodgkin Papers, Journal, f. 12, Hodgkin to Robin, 24 Apr. 1916; f. 20, Hod-

gkin to Mary, 28 Apr. 1916; Hodgkin Papers, Hodgkin to Mary 30 June 1916; *ibid.*, 2 July 1916.

11. Aram Raffi (ed.), *Armenia and the Settlement* (London, 1919).

12. Grant A. J. and H. Temperley, *Europe in the Nineteenth and Twentieth Centuries*, 5th edn. (London, 1939) pp. 567—71.

13. Winston Churchill, *The World Crisis—The Aftermath* (London, 1929) p. 405.

14. *Parliamentary Papers* 1923, vol. XXVI, pp. 178—179, 211—212, Conf. of Lausanne, 12, 13 Dec. 1922.

15. Davidson Papers, Box on Armenia, 'House of Lords' paper, 17 Dec. 1919.

16. *Contemporary Review*, vol. 119 (May, 1921) pp. 578—580. Bryce Papers, UB 25, Bryce to Scott, 28 Dec. 1921.

17. Bryce Papers, UB 67, Chambers to Bryce, 14 Oct., 1919, 6 Apr. 1921.

18. Akaby Nassibian *Britain and the Armenian Question 1915—1923*, p. 265.

19. *Labour Party Advis. Committ. on Internat. Quests.* No. 103, Nov. 1919.

20. Lambeth Palace Library. Douglas Papers, vol. 61, ff. 105—107, 109, Robinson to Douglas, 3, 12 June, 1923.

21. Grant and Temperley, *Europe in the Nineteenth and Twentieth Centuries* (1939), pp. 567—571.

